J. L. Fischer. Pokus o nástin systému sociologie

Po 40 letech
Úvodní poznámka Petra Saka

V roce 1967, který se zpětně jeví jako „pražské předjaří", přijal děkan Fakulty sociálních věd a publicistiky UK prof. Gustav Bareš, CSc. na fakultu jako vědeckého pracovníka prof. PhDr. J. L. Fischera, jednu z největších, ne-li vůbec největší, osobností české sociologie. V té době jsem jako student založil Klub mladých sociologů, jehož cílem bylo přibližovat netradičními formami sociologii a hledat návaznost na sociologii z období před tím, než se stala v Československu buržoasní pavědou. Proto prof. J. L. Fischer byl první, koho jsem požádal o přednášku pro náš klub.

Prof. J. Fischera zájem mladých adeptů sociologie potěšil a námět rozšířil. Poskytl mi text **„Pokus o nástin systému sociologie"** a požádal mne, abych ho rozmnožil a poskytl účastníkům přednášky. Současní studenti vyrůstající s moderní technikou si asi těžko představí, jak bylo v šedesátých letech obtížné kopírování textu. Každá blána měla evidované číslo a technicky z ní bylo možné udělat méně než sto kopií. O to více prof. J.L. Fischera překvapilo a potěšilo, že do 14 dnů byl text nejen namnožen, ale dokonce studenty prostudován. Diskuse s autorem nad textem byla pro nás celoživotním zážitkem. Od té doby se začal rozvíjet můj osobní vztah s prof. J. L. Fischerem. Když jsem hledal, jak se vyrovnat s obtížnou posrpnovou situací, navštívil jsem ho v srpnu 1969 v Olomouci. J. L. Fischere celé odpoledne situaci analyzoval, upozorňoval na historické paralely a mluvil o východiscích.

Konzistentně se svou filozofickou a sociologickou teorií považoval za základní udržení funkcí, to znamená, aby hrála divadla, točily se filmy, vycházely knihy, vysoké školy připravovaly studenty, přednášela se sociologie atd. To vše i za cenu obsahových kompromisů. Důležité podle něho bylo, aby se v české společnosti udržely náročné intelektuální kompetence a umělecká a vědecká tvořivost. Jsou věci, které se lehce ztratí, ale obtížně získávají zpět. Při zachování těchto kompetencí a celkového „know how" je pak možné při měnících se politických podmínkách posouvat i obsah a poměrně rychle se vrátit na pozici, která existovala před přijetím kompromisu.

Koncem roku 1969 jsem se organizačně podílel na slavnostní přednášce, kterou vedení Fakulty sociálních věd a publicistiky UK uspořádalo k 75. životnímu jubileu prof. J. L. Fischera a začátkem roku jsem se zúčastnil slavnostní přednášky, kterou k témuž jubileu uspořádala ČSAV. Přednášky se zúčastnili největší osobnosti tehdejší české vědy v souladu

s významem osobnosti a díla J. L. Fischera pro českou vědu, školství a kulturu. To však již nastupovala atmosféra, která nepřála ani myslitelům ani osobnostem.

Když jsem nedávno ve svém archivu narazil na text, který mi osobně poskytl J. L. Fischer před 40 lety, a z médií jsem neustále slyšel pořady ke 40. výročí roku 1968, které v drtivé většině byly zaměřeny na sovětskou okupaci a opomíjely to, proč sovětské tanky přišly, napadlo mě tento text zveřejnit, jako mé osobní připomenutí šedesátých let a Pražského jara, za nímž tečku neudělaly sovětské tanky, ale teprve Listopad 1989. Zatímco šedesátá léta měla silný duchovní rozměr a etos, Listopad 1989 navedl českou společnost na dráhu tržní společnosti bez přívlastků, na dráhu Zlatého telete.

J. L. Fischer, který s výjimkou několika poválečných let a druhé poloviny šedesátých let měl problémy s oficiálními společenskými strukturami, byl vnímán rozporně i po listopadu 1989. Na semináři k historii české sociologie pořádaném Masarykovou českou sociologickou společností počátkem devadesátých let, bylo v hlavním referátu na adresu J. L. Fischera řečeno, že sice nebyl marxista, ale byl příliš levicový.

POKUS O NÁSTIN SYSTÉMU SOCIOLOGIE

J. L. Fischer

Zdá se být na první pohled nesnadné, podat uspokojivé důvody neuspokojivého stavu sociologie jako vědy, i když tento neutěšený stav bývá často přiznáván. Abychom mohli čelit této nevýhodné situaci, bude především nutno podrobit zkoumání ustavující předpoklady teoretických systémů označovaných jako vědecké. Lze je shrnout do několika výchozích předpokladů. Prvý stanoví, že to, co nazýváme skutečností, jest něčím nějak spořádaným, a druhý, že obojí, skutečnost i její řád, mohou být odkryty pomocí našich poznávacích funkcí. Velké bohatství lidského vědění verifikuje trvale oba tyto předpoklady, ačkoliv nemohou být dokázány přímo. Jsou právě „předpoklady" ve vlastním slova smyslu. K těmto dvěma předpokladům připojíme ještě třetí, totiž že předpokládaný řád skutečnosti je v jistém smyslu jednotný. Tento předpoklad zdá se být vyvrácen okolností, že skutečnost představuje množství zvláštních jevů, vykazujících početné stupně jejich rozrůzněnosti, přičemž způsob chování rozrůzněnějších jevů se liší od způsobu chování méně rozrůzněných, natolik, že je nemožné vyjádřit rozdíly vyšších jevů pomocí slovníků, jichž užíváme při výkladu nižších. Všechna konkrétní určení jednotlivých jevů označíme jako k v a l i t y a vyvodíme odtud závěr, že skutečnost představuje bohatě členěnou kvalitativní rozrůzněnost. Na druhé straně

jsme se naučili, že „stavební kameny" elementárních atomických struktur, z nichž je vybudována cela skutečnost, jsou jedny a tytéž, takže by bylo zcela nepochopitelným zázrakem, kdyby jejich řád se měl zásadně lišit na jednotlivých úrovních skutečnosti. Vykazuje sice mimo jakoukoliv pochybu různé stupně rozrůzněnosti, vyrůstá do stále složitějších forem, ale jeho prvotní či základní ráz zůstává týž.

Co chybí dnešní vědě i filozofii, je právě nedostatečný vhled do těchto společných rysů skutečnostního řádu, Brání tomu stále ještě předsudky, spojené se zrodem „moderní" „exaktní" vědy.Vycházely vesměs ze základního předpokladu, že skutečnost je jen a jen kvantitativní rozrůzněností, takže pouze její měřitelné rozdíly byly považovány za „objektivně" reálné, zatímco všechny rozdíly kvalitativní byly znehodnoceny jako pouhé „subjektivní" epifenomeny bez jakéhokoliv reálného dosahu. Odtud vyplynul požadavek, vykládat skutečností dění more mathematico, přičemž logická „nutnost", kterou zažíváme při formulování matematických rovnic, byla promítnuta jako věrný ekvivalent reálné „nutnosti", aby vytvářela to, co bylo považováno za „zákonitost" přírodního dění.

Byl tedy /logický/ „důvod" ztotožněn s /reálnou/ „příčinou", a to tak, že v každém /přecházejícím/ členu předpokládaného řetězce po sobě následujících účinků bylo předpokládáno, že nutně podmiňuje článek následující, aniž by byla možná souvislost či přímé sepjetí mezi ostatními články daného řetězce, nejméně spojitost mezi prvým a posledním z nich. O kauzální podmíněnosti se předpokládalo, že plyne jednosměrně, od toho, co bylo „vzadu" k tomu co je „vpředu". A toto pojetí bylo považováno za vědecky jedině přípustný výklad podmíněnosti reálného dění. I v sociologii. Všechny kritické námitky proti sociologickému „funkcionalismu" točily se okolo námitky, že propadá „teleologickému" klamu, jímž se prý proviňuje, zavadí-li pojem „funkce", jako základní výkladový prostředek.

Abychom čelili této námitce, uvedeme jeden z principiálních předpokladů relativistické fyziky, jímž se stanoví, že foton sleduje vždy nejkratší možnou dráhu, což znamená, že je zaměřen tak, aby dosáhl krajní stupeň přiměřenosti, který je v daném případě možno zjistit. Takto interpretován, představuje tento předpoklad dílčí aplikaci mnohem obecnějšího „principu minimálního účinku", který byl objeven Leibnitzem, později byl Helmholtzem a M. Planckem povýšen na nejobecnější princip, ovládající všechny energetické procesy. Protože na všechny reálné reakce lze nazírat v poslední instanci jako na energetické, platí tento princip pro všechno reálné dění bez rozdílu. Stanoví se jím, že všechny reálné reakce jsou zaměřeny ke krajně možnému stupni přiměřenosti, jejich účinek je za daných podmínek dosažitelný. Zkušenost ovšem učí, že dosahované účinky vykazují ve většině

případů pouze průměrný stupeň přiměřenosti, který označujeme jako „normální" a jímž nadto je zaručována pravidelnost probíhajících reakcí, tedy vlastně „zákonitost".

Abychom mohli pokročit dále, zavedeme dva nové termíny, pojem „struktury" a „funkce".

Od objevu atomické struktury tzv. „hmoty", stal se pojem struktury vedoucím pojmem ve všech vědách, protože o všem, co jest, lze říci, že je /určitou/ strukturou nebo komponentou nějaké struktury. Nejvýznamnějším znakem jakékoliv struktury je dominace strukturní vazby /či strukturního vzorce/ nad všemi částečnými komponentami, přičemž tento vzorek nemůže být beze zbytku redukován na příslušné komponenty. Dále platí o něm, že podmiňuje všechny reakce dané struktury úměrně se stupněm její rozrůzněnosti:
čím větší tato rozrůzněnost, tím větší tato variabilita, proměnnost, příslušných reakcí a naopak. Další závažný znak jakékoliv struktury je dán jejím rovnovážným stavem, který třeba chápat jako /okamžité/ vyrovnávání /kontrérních, protivných/ tendencí, odehrávajících se v jejím rámci. Dodejme, že tento rovnovážný stav vykazuje různé stupně stability, variability a lability, které třeba zkoumat vždy zvlášť. Jako poslední znak reálných struktur uveďme ještě tendenci po optimalizaci jejich reaktivního potencionálu, v němž třeba spatřovat soujem potenciálu jednotlivých jejich funkcí, které jsou vesměs vymezitelné jejich zaměřením na optimalizaci jejich specifických účinků. Úhrnný reaktivní potenciál jednotlivých struktur vytváří zároveň jejich „akční radius", vymezitelný jako jejich „strukturní pole". Zkušenost učí, že jednotlivé struktury neexistují izolovaně, nýbrž že tvoří součást obsáhlejších struktur, označitelných jako „ekologické" struktury.

Abychom rozuměli tomu, co značí pojem „strukturní vazby", resp. „strukturního vzorku", třeba přičinit ještě několik gnoseologických úvah.

Vše to, co nazýváme „skutečností", stává se nám přístupné potud, pokud je dovedeme persipovat, tj. uvědomovat si konkrétní rozdíly skutečnostních dat prostřednictvím naší smyslové výbavy. Tímto způsobem nabýváme sice „vědění" o těch datech, ale nikoliv ještě jejich „poznání". O čemkoliv můžeme mluvit jako o poznaném teprve tehdy, když se nám podařilo začlenit je do nějaké souvislosti, sevřít nějakým vztahem. Pouze vztah je racionální a skutečnost stává se racionální, tj. průhledná pro náš intelekt potud, pokud byla uvedena ve vztahovou síť /dodatečně zdůvodněných/ relací, přičemž ona sama zůstává – jako skutečnost – pro nás neprůhledná, protože není žádnou relací. Odtud vyplývá, že je nemožné podat definici toho, co nazýváme skutečností. Ona sama se odkrývá našemu chápání teprve prostřednictvím svých reakcí, které jedině dovedeme relacionovat. Tak je tomu i s reálnými strukturami. Abychom jim porozuměli, jsme nuceni rozčleňovat je tím, že se pokoušíme

rozlišit jejich reakce. Touto nepřímou cestou vytváříme vztahové skelety, které nazýváme „strukturními vzorci". Představují na všech úrovních skutečnosti zjednodušené a /více nebo méně/ zevšeobecněné konstrukce skrz na skrz konkrétních dat, které nám umožňují, abychom zacházeli s těmito daty, potud, pokud se nám podařilo odkrýt podmínky jejich reaktibility.

Ke splnění tohoto úkolu zavádíme právě pojem „funkce". Rozumí se jím, že všechny reálné struktury podléhají jednotící tendenci daného strukturálního vzorce, a to potud, aby bylo dosaženo nejvyššího za daných podmínek možného stupně přiměřenosti jejich efektů, účinků. Od těchto účinků jest nám vycházet, zkoumáme-li danou funkci a náš problém bude vyřešen, když jsme odkryli /relevantní, závažné/ podmínky, za nichž dochází k daným účinkům. Za tím účelem volíme řadu /dostatečně citlivých/ indikátorů, ukazatelů /faktorů, parametrů/, o nichž předpokládáme, že jsou v nějaké souvislosti s danou funkcí. Podaří-li se nám zavést mezi zvolené indikátory vhodné kvantifikátory, nejméně dva postačí, abychom kvantifikovali daný kvalitativní rozdíl. Ilustrováno na příkladu. Tzv. teplotu můžeme měřit, když jsme uvedli její rozdíly ve vztah k mase a objemu vhodné látky /např. rtuti/, zatímco volba měrné jednotky /v našem případě 1 °C/ je otázkou čiré vhodnosti. Tento příklad zároveň ukazuje meze použité kvantifikace: skrze ni jsme poznali některé podmínky, za nichž teplotné rozdíly způsobují některé měřitelné účinky /např. úbytek objemu plynů při poklesu teploty 1 °C o 1/273/. Ale zkoumaný rozdíl vůbec nevešel ve své specifičnosti do našich měření, stejně jako ve všech ostatních případech, kdy se pokoušíme kvantifikovat kvalitativní rozdíly. K tomu připojme ještě, že výsledky takovéto kvantifikace mají výkladovou hodnotu pouze tehdy, když do řady zavedených indikátorů byl pojat energetický faktor. Kde to není možné, jako ve všech sociálních vědách – jsme nuceni spokojovat se pouze statistickými metodami, disponujeme-li jen dostatečně velkým počtem konkrétních případů. Pak může docházet k zviditelnění různých korelací, jejichž **frekvence** může sloužit za ukazatele jejich závažnosti, je-li řešení daného problému podepíráno vhodnou teorií, tzn. tyto metody mají pouze pomocnou, nikoliv výkladovou hodnotu.

S výjimkou této poslední poznámky, vše co bylo řečeno, vztahuje se na výchozí předpoklady jakékoliv vědy, včetně věd společenských. Zavedené pojmy struktury a funkce spolu s průvodními poučkami o **kvalitativně** chápaném řádu skutečnosti mají obecnou platnost. Představují pokus sjednotit celý corpus scientiarum na nových základech, které se hluboce liší od dřívějších mechanistických hledisek, jsou však v nejtěsnějším souladu s vymoženostmi nejnovější vědy, zejména fyziky. Pouze sociologii se nedostává obecné teorie, ačkoliv nejvýznamnější představitelé sociologického funkcionalismu neopomenuli formulovat potřebu takovéhoto programu, aniž ovšem ho vypracovali. Předchozí výklady jsou

míněny jako pokus o vytvoření takovéto obecné teorie. Jsou-li její právě formulované předpoklady platné, musí platit i ona. Jsem přesvědčen, že tyto předpoklady platné jsou. Zbývá jediná otázka, jak by byly aplikovatelné na tu rovinu skutečnosti, již nazýváme sociální skutečností.

Co značí tato skutečnost? Snad všechny vědy dovedly vymezit svůj předmět, pole jejich zkoumání. Jak je tomu se sociologií v tomto ohledu? Snad všichni sociologové se budou shodovat v tom, že jejich předmětem jsou „sociální fakta". Nebude však souladu mezi nimi v tom, jak chápat a interpretovat tato fakta. Jedni je budou spatřovat v inter-subjektivních či inter-personálních vztazích, druzí v chování zespolečněných individuí, druzí v různých sociálních skupinách apod.

Není mým úmyslem diskutovat o těchto různých způsobech nazírání na předmět sociologie. Chtěl bych se omezit pouze na zjištění, proč k této situaci došlo. Lze je převést na velice prostou okolnost, že to, co nazýváme „společností", je -jako společnost- neviditelná. Ve skutečnosti vidíme pouze individua, jejich způsoby chování, žijí-li pohromadě, a konečně i jejich výtvory nejrůznějšího druhu, jejichž úhrn označujeme slovem „kultura". Přitom, ačkoliv zůstává neviditelná, projevuje se přímo bezpočetnými způsoby, k nimž by nikdy nedošlo, kdyby zde nebylo něco, co nazýváme společností. Obecné kritérium stanoví, že za „skutečné" je třeba považovat vše, co navozuje určité účinky. Takovýmito nepopiratelnými účinky se vyznačuje i to, co nazýváme „společností". Než kde se skrývá společnost sama? Prvý, kdo si položil tuto otázku, byl Emile Durkheim a jeho odpověď zněla v „nátlaku" /contrainte/, který vykonává společnost na své členy. Odpověď byla správná, pouze užitý výraz příliš emocionální. Proto budeme místo o „nátlaku" mluvit o „regulativech", jimiž projevuje společnost svou realitu. Než Durkheim šel ještě dále. Byl přesvědčen, že sociální skutečnost je skutečností sui generis a na důkaz toho opíral se o zkušenost dominace strukturního vzorce nad danými komponentami, uvažuje přitom, že vlastnosti složených těles se liší vlastností jejich komponent v chemii stejně tak jako v biologii. Proto –usoudil– tato nová věc, kterou nazýváme „společnost" musí rovněž představovat novou skutečnost, kterou nelze vymezit z individuí /jako jejich komponent/ a měl pravdu. Pouze závěry, které vyvodil z těchto premis, byly vadné. Hypostazoval totiž „kolektivní představy" jako nezávislé entity, dlící v předpokládaném „kolektivním vědomí" a projevující svůj vliv tak, že jaksi vstupují do individuálních vědomí členů dané společnosti. Přirozeně nic podobného neexistuje. Ale problém sám zůstává a zasluhoval by být podroben důkladné diskusi. Abychom alespoň naznačili jeho řešení, uvažujme, co znamená realita nějakého jazyka. Jeho vznik a trvání jsou limitovány populací, která jím mluví. Původně musil být vytvořen touto skupinou. Ale jednou

ustaven, vyznačuje se velkou nezávislostí vzhledem k jejím individuím. Vedle toho vyznačuje se svou vlastní relativně velmi stabilní strukturou, ba i jistou autonomií v tom smyslu, že má svůj vlastní vývoj, který nelze přímo vysvětlit z odehrávajících se sociálních změn, ačkoliv je obrazí s velkou citlivostí. Jsme tedy nuceni přiznat jazyku určitý stupeň relativní autonomie, která konstituuje jeho „způsob existence", ačkoliv jazyk sám trvá jen v individuálních vědomích. Charakterizovali jsme jazyk jako specifickou strukturu, ale stejným právem bychom mohli mluvit o řadě regulativů /syntagmat/, které ustavují jeho strukturu, vázanou na danou slovní zásobu, tedy na „slovník" jazyka. Shodně s tím můžeme usoudit, že i ostatní sociální regulativy budou vykazovat analogický „způsob existence" pokud i ony navozují analogické účinky. Tento způsob nazírání ovšem poněkud irituje, protože nevidíme žádného „nositele takovýchto regulativů, nebo jinými slovy –protože zde není viditelného jejich substrátu. Nicméně i tyto regulativy jsou v různých případech různě vyznačeny analogickou poměrnou autonomií, jako jazyk. Shodně s tím navozují změny individuálního chování, které by jinak byly nevysvětlitelné. I tyto regulativy jsou „živé" pouze v individuálních vědomích, ale i ona představují pouze limitativní, nikoliv však konstitutivní podmínku jejich existence. Snad se nám podaří poněkud objasnit tento problém pomocí analogie. Psychický způsob existence, který se projevuje opět jen v rámci individuálního vědomí, je námi zažíván jako něco mimoprostorového, tedy jako něco, co nemá žádných rozměrů, ačkoliv víme, že spočívá na našem mozkovém systému jako na svém substrátu. Přesto jsme nuceni i v tomto případě přiznat psychické skutečnosti určitý stupeň autonomie, jako tomu bylo v případě sociálních regulativů, jejichž jakoby substrátem jsou –analogickým způsobem- asociovaná individua.

Uzavřeme tedy tuto diskusi předpokladem, že je třeba rozlišit sociální skutečnost jako skutečnost sui generis, projevující se relativní nezávislostí či autonomií různých sociálních regulativů, které jakoby se ukládaly sdruženým individuím.

Obdrželi jsme tak ústřední sociologický pojem, pojem sociálních regulativů, který zároveň vymezuje specificky pole sociologie. Platí o něm, že obsahuje všechny skutečnosti sociálního původu, které podmiňují chování sdružených individuí. Proti tomu lze namítnout, že tento pokus vymezit pole sociologie, vychází od částečných regulativů, místo od společnosti, ačkoliv její existence byla předpokládána od samého počátku. Zjistili jsme však na samém počátku, že společnost qua společnost je na prvý pohled neviditelná. Shledali jsme se u ní sice s celou řadou „vymožeností", o jejichž úhrnu jsme řekli že vytvářejí „kulturu" dané společnosti. Srozumitelné se však stávají tyto vymoženosti pro nás teprve tehdy, když se nám podařilo **interpretovat** je jako účinky zcela určitých sociálních funkcí, takže tento pojem se nám vnucuje jako základní. Zůstal by však nevymezitelný, pokud právě jde o s o c i á l n í

zaměřenost těchto funkcí, kdybychom nebyli odkryli jako kriterion sociálnosti jejich regulativnost. V tomto ohledu tedy pojem sociálního regulativu zůstane pro nás bezpečným vodítkem při rozboru sociálních funkcí, rozlišitelných v dané společnosti.

Než přikročíme k bližšímu zkoumání jednotlivých v dané společnosti regulativů i příslušných funkcí rozlišitelných, musíme si uvědomit jednu závažnou okolnost. Sociální skutečnost liší se totiž od všech ostatních svou velkou složitostí a proměnností. Je-li možné jevy, které tvoří předmět zkoumání ostatních věd, na tolik zjednodušit, abychom mohli pravidelnosti, které se tam vyskytují, převést na formu tzv. přírodních zákonů, je podobný postup v sociologii nemožný. Sice platí i o všech sociálních jevech, že jsou podmíněny, determinovány, ale i ty zdánlivě nejjednodušší u nich závidí na celé řadě podmínek, natolik, že jedno a totéž opatření, je-li zavedeno nejen v různých společnostech, nýbrž i v různých vrstvách jedné a téže společnosti, může vykazovat velmi rozdílné, ano protichůdné účinky. Proto jsme nuceni spokojit se zde s pouhými pravidly, a to tím spíše, že tato pravidla se v ničem závažném neliší od tzv. zákonů: určují, za jakých podmínek se dostaví takové či sociální reakce.

K tomuto v jádře technickému omezení přistupuje v sociální sféře ještě další. Sociální jevy spočívají totiž, stejně jako jevy psychické, primárně na intencionálních aktech, tj. jsou vědomě a záměrně zaměřeny na docílení specifických účinků. /Tyto původní intence mohou být během doby „zautomatizovány", nebo dokonce zapomenuty, jak je tomu např. u různých „zvyků", jimiž se řídíme, aniž víme proč./ Průběh takovýchto intencionálních aktů, resp. stupeň jejich přiměřenosti, závisí však na vhledu do dané situace a na znalosti podmínek jejího přiměřeného řešení, tedy v poslední instanci na kulturní úrovni jednotlivých společností /jak je to dostatečně zřejmé na vývoji techniky nebo lékařství anebo i vědy samotné/. Z této úrovně musíme proto vycházet, chceme-li zjišťovat přiměřenost výtvorů těchto společností. Tento požadavek stanovíme proto jako prvé metodologické pravidlo sociologie.

Abychom mohli podrobit sociální regulativy dalšímu rozboru, musíme si nejprve položit otázku, jak se k nim můžeme přiblížit. Protože jsou vesměs zaměřeny na docílení specifických účinků, bude nejvhodnější cestou zkoumat je pod zorným úhlem funkcí, které mají plnit. Docílené účinky nazveme o b j e k t i v a c e m i příslušných funkcí, abychom dále ještě rozlišili různé o b j e k t i v a č n í p r o s t ř e d k y, které umožňují docílení oněch účinků. Tyto objektivační prostředky /představované v nejjednodušších případech tím, co nazýváme „nástroji"/ tendují v diferencovanějších společnostech k svému i n s t i t u c i o n a l i z o v á n í /tak přivodí výkon soudcovské funkce řadu právních institucí, stejně tak výkon ekonomických nebo výchovných nebo jakýchkoliv jiných funkcí/. Takovéto instituce slouží

za objektivní rámec, v němž dochází k organizování jednotlivých funkcí, aby byly zajištěny sledované účinky. Protože však každá funkce předpokládá větší nebo menší počet individuí, která ji mají vykonávat, obsáhají takovéto instituce také ona individua a vytvářejí při sledování nejrůznějších svých zájmů různé skupiny, které rovněž bývají označovány jako „organizace". Obsáhá tedy slovo „organizace" nejrůznější formy sečlenění jak věcí, tak funkcí a individuí a tento široký význam tohoto slova je tak hluboce zakořeněn, že je prakticky nemožno přesně rozlišovat všechny jeho významové odstíny.

Když jsme se pokusili pátrat po tom, co by byla společnost, viditelná na ní byla individua, jimiž je ustavována, dále různé formy jejich vzájemných styků a posléze nejrůznější jejich výtvory, jejichž úhrn jsme označili jako k u l t u r u dané společnosti. Takto nazírána jevila se nám společnost jako k u l t u r n í s y s t é m, který obsáhá vlastně všechny její výtvory. Jakkoliv tyto výtvory patří ke své společnosti jako integrující její součást, pro nás základní otázkou bylo, pokud lze na tyto výtvory nazírat jako na sociální výtvory, resp. jako na sociální jevy. Hledajíce řešení této otázky, dospěli jsme k sociálním regulativům, které se nám jevily jako sociální jevy základní. Abychom nyní mohli rozhodnout, v jakém smyslu třeba chápat tyto kulturní výtvory rovněž jako sociální jevy, budeme se musit odvážit pokusu nepřeberné množství takovýchto kulturních výtvorů alespoň elementárně utřídit, a to opět zorným úhlem jejich zaměřenosti.

Prvou skupinu bude vytvářet vše, co se vztahuje na tělesnou, zejména zdravotní péči o členy dané společnosti. Druhou skupinu budou tvořit všechny výtvory, které směřují ke krytí jejich hmotných potřeb /tedy technické výtvory v nejširším slova smyslu/. Třetí ty výtvory, které usilují o regulování meziindividuálních vztahů, včetně těch, které se vztahují k předpokládané sakrální sféře. Čtvrtá skupina obsáhá všechny ideativní výtvory , tedy symbolická znázornění či vyjádření objektivní skutečnosti, ať již vykazují výkladový, explikativní nebo expresivní /estetický/ ráz, přičemž prvé z nich svého nejčistšího vyjádření dosahují ve vědě, druhé v umění. Jako poslední rozlišíme výtvory, které vykazují delektativní, zábavný, resp. zábavnostní ráj.

Je samozřejmé, že jednotlivé z těchto rozlišených výtvorů se mnohonásobně prostupují, takže v jednotlivých případech bývá nesnadné přiřadit je jednoznačně k určité skupině. Tak např. tanec je původně čistě rituální záležitostí, ale záhy se navěšují na něj i druhotné funkce, dokud nedojde k jeho"autizaci", která nese již zcela delektativní charakter.

Je na první pohled zřejmé, že výtvory třetí skupiny tvoří vlastní jádro sociologických zkoumání, zatímco ostatní zajímají sociologii jednak pokud jsou společensky ovlivňovány,

jednak pokud mají sociální důsledky. Takováto dílčí zkoumání však předpokládají, že jsme se již seznámili se základními pravidelnostmi, zjistitelnými při rozboru sociálních funkcí.

Proti tomu však se nemůžeme již nyní vyhnout po poměru kulturních výtvorů k tomu, co jsme označili jako sociální jevy. Tyto výtvory jsou běžně označovány jako „hodnoty" a jako hodnoty je taky na ně reagováno. Naše otázka bude tedy znít: jak je možno tyto hodnoty zpracovávat jako hodnoty vědecky, když platí zásada, že v žádné vědě jako vědě, tedy ani v sociologii, má-li být vědou, se nemají vyskytovat hodnotící soudy.Pak by naše otázka zněla: je možná „věda" o „hodnotách"? Sami jsme si ještě navíc znesnadnili svůj problém, vytknuli-li jsme jako úkol sociologie zkoumání sociálních jevů pod zorným úhlem stupně přiměřenosti účinků jednotlivých funkcí. Tím jsme napohled zavedli do sociologie hodnotící postup, což by v každém případě bylo nepřípustné.

Abychom si zjednali jasno v této věci, budeme musit se dotknout otázky tzv. hodnot a tzv. hodnocení.

Během svého života jsme trvale, aktivně i pasivně, ve styku s nejrůznějšími věcmi i lidmi a zažíváme nejrůznější účinky, které vyplývají z tohoto styku. Tyto účinky vztahujeme ke své „existenční sféře", která se projevuje řadou emotivně sycených tendencí navozujících naše jednaní. Tyto tendence, zažívané jako „tíhnutí" a „potřeby", označujeme jako „zájmy". Vše, co je uspokojuje, jeví senám jako žádoucí a je považováno za „hodnotu", stejně jako naopak. Proces hodnocení spočívá v tom, že jednotlivé věci a činnosti přiřazujeme k našim dřívějším pamětně uchovávaným zkušenostem s nimi. Tato pamětní rezidua plní funkci jakýchsi center přířadnosti, k nimž vztahujeme ony věci i činnosti. Ve většině případů vykazují tato centra představivý charakter a mohou být snadno aktualizována, např. pohledem na nějakou žádoucí věc, nebo i pouhým slovem. /Tak vidí-li dítě banán, nebo kus čokolády, resp. zaslechne-li příslušná slova./ V řadě dalších případů přecházejí však v regulativy nejrůznějšího druhu, v pravidla určující naše chování, která běžně označujeme jako „normy". I když některé z těchto regulativů sledují bezprostřední zájem jednajícího individua /např. regulativy „bezpečnostní", které vpravujeme dětem od nejútlejšího mládí, abychom je chránili před možnými úrazy/, většina z nich je centrována nikoliv individuálně, nýbrž sociálně nebo sakrálně. Překračují tedy úzce individuální existenční sféru jednak ohledem na zájmy daného společenství, jednak ohledem na svémocnost sakrální sféry. Vzhledem k zúčastněným individuím chovají se tyto normy „utlačivě" a musí proto být jimi „internalizovány", zvnitřněny, tedy vlastně stát se součástí jejich vlastní zájmové sféry, aby byly respektovány a dodržovány. Dochází k tomu složitým procesem, v němž „výchovná" stránka hraje primární roli, na niž navazuje v dalším sledu a nahrazuje ji sociální kontrola, která se uplatňuje

soustavou „odměn“ a „trestů“. Výsledkem tohoto procesu je soubor hodnot, platných v jednotlivých společnostech a pro ně typických.

O „hodnocení“ mluvíme tedy tehdy a tam, kde dochází k vztahování nejrůznějších předmětů a činností k různým centrum přířadnosti, zakotveným v naší sociálně vymezené existenční sféře. Emotivní napojení procesů, s tím spojené, přenáší se přitom na předměty hodnocení, takže ony samy se nám jeví jako hodnoty. Srovnány navzájem vykazují /uznávané/ hodnoty různý stupeň „hodnotnosti“, tj. zaujímají různá místa v jednotlivých souborech hodnot.Tato jejich diferenciace je dále podmíněna specifickým vrstvením příslušných společností /“stavovské“/ kodexy chování a navíc vykazují tyto soubory specifická individuální „zakřivení“.

Abychom mohli vyřešit diskutovaný problém o možnosti, resp. nemožnosti, vědeckého výkladu hodnot, zjednodušíme jej na dílčí, ale rozhodující otázku, je-li vůbec možné stanovit předmětná kriteria pro posouzení stupně přiměřenosti kulturních výtvorů téhož druhu.

Abychom si zjednali co nejbezpečnější půdu pod nohama, vyjdeme ze skutečnosti „vědecké kritiky“, a to z toho prostého důvodu, že jí přece přísluší posuzovat stupně přiměřenosti těch kulturních výtvorů, které označujeme právě jako „vědecké“, ať jde o práce jakéhokoliv rozsahu, i jakéhokoliv vědního oboru.

Vyjdeme z nepopěrného faktu, že vědecká kritika existuje: je uložena v celé řadě posudků vědeckých prací, o nichž opět platí, že vykazují různý stupeň přiměřenosti. Položíme-li předběžně otázku po oprávněnosti vědecké kritiky, bude odpověď znít zcela jednoznačně, že takováto kritika je přímo nezbytnou podmínkou vědecké práce vůbec, ačli ovšem činí zadost požadavkům, které na ni klademe, aby byla kritikou vskutku vědeckou. Bude jí potud, ale také jen potud, pokud posuzuje zkoumaná díla pod zorným úhlem předpokladu toho, co nazýváme vědou.

Vědu můžeme opsat v prvém přiblížení jako soustavu poznatků o předmětech určitého druhu. Takovéto soustavy představují síť intelektuálních vztahů, do níž byly začleněny zkoumané předměty, a to tak, aby byly odkryty podmínky jejich zjistitelných reakcí. Na tyto systémy můžeme nazírat jako na objektivace našich poznávacích, zejména intelektuálních, funkcí v jejich čistě „objektivní“, předmětné formě. Vyložili jsme, že všechny naše činnosti jsou zakotveny v naší existenční sféře, a to tak, že jsou zaměřeny k specifickým účinkům, navozovaným příslušnými zájmy. Takovéto zájmově podmíněné reakce označíme jako „telické“. Pokusíme-li se zkoumat poznávací výbavu pod tímto zorným úhlem, zjistíme sice, že i ona je telicky spolupodmíněna, avšak primárně zaměřena na reálné rozdíly a procesy tak,

aby se jich zmocnila v jejich"předmětnosti", tedy v tom, jaké vskutku jsou. Úměrně s tím, nakolik tento předmětný zřetel převažuje, přestává být příslušná reakce zaměřena telicky, aby byla intendována ryze předmětně. Co nazýváme vědou, je výsledkem takovéto soustavně aplikované zaměřenosti našich poznávacích funkcí.

O jejich konkrétních objektivacích platí opět, že vykazují různé stupně přiměřenosti, jejichž posuzování je předmětem vědecké kritiky. Postup je ten, že posuzovaná díla jsou opět vztahována k centru přířadnosti, představovaným nyní ovšem řadou podmínek, jimiž je vymezována přiměřenost intendovaných účinků, především ostatním předmětné zaměřenosti vedle celé řady dalších. Z nich uvedeme alespoň dostatečné zdůvodnění jak výchozích předpokladů daného systému, tak jednotlivých dosažených výsledků, kdy rozhodující instancí jejich přiměřenosti je stupeň jejich ověření skutečností samotnou. Přitom je trvale se opakující zkušeností, že výchozí předpoklady jednotlivých systémů mohou být různě formulovány /dávajíce vznik různým teoriím/ i že podléhají vývojovému rytmu. Zde rovněž stupeň přiměřenosti výsledků, k nimž dovádějí takovéto rivalizující teorie, přivodí konečné rozhodnutí.

U srovnání s procesem hodnocení, jak jsme se s ním seznámili, dochází zde k jediné změně: telické zřetele, které tam hrály rozhodující roli, jsou vystřídány nyní zřeteli ryze předmětnými, a to tak, aby teoreticky zdůvodněné očekávané účinky byly v krajně dosažitelné shodě s účinky fakticky se dostavujícími, kdy stupeň této shody je ukazatelem stupně přiměřenosti nabytých poznatků. Děje-li se posuzování těchto poznatků pod zorným úhlem předmětných zřetelů, jimiž jsou vymezeny podmínky vědecké práce, pak každý kritický soud činící zadost těmto podmínkám, třeba považovat za vědecky ospravedlněný, tedy za vědecky přípustný. Je-li takováto kritika běžně označována jako „hodnocení", pak je vlastně jednoho a téhož slova užito ve dvou odchylných významech, v důsledcích zcela prosté okolnosti, že v obou případech dochází k zjišťování různých stupňů přiměřenosti výtvorů, z nichž jedny, vědecké, jsou posuzovány pod zorným úhlem kriterii předmětných, zatímco ostatní pod zorným úhlem kriterií telických.

Platí-li však, že předmětně zdůvodněné rozlišování stupně přiměřenosti výtvorů, označovaných jako vědecké, je vědecky přípustné, dochází-li k němu na podkladě ryze předmětných kriterií, pak bude stejný postup přípustný i ve všech ostatních případech, kdy je možno stupeň přiměřenosti, ať už jakýchkoli účinků, zjišťovat pomocí vhodně volených kriterií, která činí zadost požadavku jejich dostatečné předmětné zdůvodněnosti. Tento požadavek je splněn ve všech případech, kdy se nám podařilo nalézt dostatečný počet dostatečně citlivých indikátorů, ukazatelů, jejichž pomocí bychom dovedli zjistit

nejzávažnější podmínky, které přivodily zkoumané účinky, včetně jejich rozdílů v analogických případech. I nyní totiž učiněná rozlišení spočívají na stejně předmětných, objektivních, centrech přířadnosti, jako tomu bylo v případě vědecké kritiky. Rozhodující totiž je telická nebo objektivní zaměřenost, jíž je určován náš postup a nic jiného. Zásadně platí, že všechna skutečnostní data, včetně těch, která kvalifikujeme jako hodnoty, mohou být v řadě ohledů takto objektivně zkoumána, i když přístup k nim je vždy diktován a modifikován jejich specifickým utvářením.

Ve všech případech vycházíme od účinků, které hodláme zkoumat, zjišťujíce nejprve k čemu jsou zaměřeny, tj. jakou funkci mají plnit. Svůj úkol můžeme pak považovat za splněný, když se nám podařilo odkrýt podmínky, jimiž jsou ony účinky navozovány, a to jak podmínky jejich krajní přiměřenosti, tak větší nebo menší nepřiměřenosti.

Pokusíme se objasnit aplikaci těchto zásad na jednoduchém příkladu, za nějž nám bude sloužit /dnes už skoro imaginární/ představitel ať už jakéhokoliv řemesla, třeba krejčí / s nímž ještě nejspíše se můžeme setkat/. Otázka bude znít: je možno rozeznat dobrého krejčího /či jakéhokoliv jiného řemeslníka/ od špatného či nikoliv? Shodneme se tuším na podkladě svých vlastních zkušeností, že to možné je. Ale je to možné vědecky? I to by bylo možné, kdyby se nám podařilo zkoumat dostatečný počet jeho výrobků nebo si alespoň opatřiti dostatečný počet dostatečně spolehlivých informací od jeho zákazníků. Tyto potřebné informace, ať už jsme je získali jakkoliv, by se týkaly různých „kvalit" jeho výrobků, počínaje kvalitou užitého materiálu /ovšem v poměru k ceně, kterou jsme byli ochotni zaplatit/ , dále kvalit zpracování tohoto materiálu, nejsnáze zjistitelného podle „přiléhavosti" /resp. obecněji: vhodnosti/ těchto výrobků, jejich trvanlivosti, dodací lhůty, ceny apod. Tyto informace bychom se snažili doplnit dalšími, týkajícími se počtu jeho zákazníků, včetně přibližného odhadu jeho příjmů, ale také informacemi týkajícími se jeho odborné přípravy, jeho věku a pohlaví, ev. řadou údajů o jeho soukromém životě atd. I kdybychom takovýchto informací sehnali sebevíc, byly by pro nás bezcenné, kdybychom je nemohli srovnat s analogickými informacemi o dostatečně reprezentativním počtu jiných krejčí. Jestli se nám podařilo sestavit dostatečný počet vhodných ukazatelů, sledovaných v dostatečném počtu případů, budeme moci každému ukazateli připsat jeho průměrnou „hodnotu" /která ovšem je zcela prostým vyjádřením zcela prostých objektivních zjištění, takže zde je tohoto slova užito opět ve zcela odchylném významu, zdomácněném ve vědecké terminologii proto, že byl zaveden do fyziky, která slova „hodnota" v obou předchozích významech vůbec nezná/, dokonce budeme moci ji i vyčíslit, protože jde o zkoumání hromadného jevu, který připouští statistické zpracování. Tuto průměrnou hodnotu budeme považovat za „normální" a vzhledem k ní třídit případy

větších i menších zjištěných hodnot, s tím výsledkem , že všechny tyto rozdíly, indikující větší či menší stupeň přiměřenosti zkoumaných objektivací, v našem případě výrobků, budeme moci rozlišit zcela objektivním způsobem, protože tyto objektivace nevztahujeme k žádným telickým, nýbrž k naprosto věcným, předmětným centrům přířadnosti, reprezentovaným v tomto případě souborem zvolených ukazatelů. K tomu máme stále ještě možnost ověřit, popř. opravit nebo doplnit dosažené výsledky novými pokusy.

Přirozeně má tento způsob své meze. I ten nejobsáhlejší soubor ukazatelů seberafinovaněji vybraných nezachytí ty nejjemnější kvalitativní rozdíly, tedy v našem případě to, co označujeme slovem „elegance", „vkusnost" zkoumaných výrobků, nebo obecně formulováno jejich kvality „estetické", které můžeme posuzovat jen nepřímo, tak např. z počtu zákazníků, není-li ovšem podmiňován /poměrnou/ „lácí" výrobků. Kdybychom chtěli přihlížet i k těmto aspektům, byli bychom odkázáni na subjektivní hodnotící odhady, dotazovaných zákazníků, které budeme sice rovněž muset zjišťovat, ale jejichž význam by byl pouze ilustrativní, tedy pomocný, nikoliv však objektivně závazný. Ještě podrobnější rozbor tohoto jediného konkrétního příkladu, by nás zavedl do hotové spleti závislostí, jimiž je spoluurčena i tak prostá věc, jako je výroba obuvi.

Zevšeobecníme-li metodu, kterou jsme právě nastínili ve velmi zjednodušené formě, budeme moci uzavřít, že data sociální skutečnosti se stanou dalekosáhle přístupná předmětnému rozboru všude tam, kde můžeme nazírat na ně jako na účinky různých funkcí, zkoumaných pod zorným úhlem přiměřenosti jejich účinků, za předpokladu, že se nám podařilo zavést dostatečný počet dostatečně vhodných indikátorů, aplikovaných na dostatečný počet případů, kdy stupeň přiměřenosti zvolených indikátorů je závislý na tom, nakolik odkrývají podmínky, které navozují zkoumané jevy.

Stejnou metodou lze zkoumat účinky nejrůznějších regulativů, za předpokladu, že disponujeme dostatečným počtem srovnatelných účinků. Proti tomu selhává tato metoda všude tam. kde rozhodující roli hrají estetické zřetele. Zde jsme odkázáni vlastně jen na ukazatele nepřímé, z nichž ovšem některé mohou mít dostatečný stupeň sociální závažnosti, aby bylo možno příslušné výtvory zkoumat co do jejich sociálního dosahu, tedy jako jevy sociální. I když se výzkum jak sakrálních, tak profánních norem, různých ideologií apod. utváří poměrně komplikovaně, lze i zde použít právě vyloženou metodu, ovšem s příslušnými modifikacemi. S těmi nejzávažnějšími se ostatně ještě seznámíme.

Po těchto metodologických úvahách se vrátíme k rozboru sociálních funkcí. Vyjdeme přitom opět z konkrétního příkladu a zvolíme k tomu funkci akrobata, jednu ze zábavnostních funkcí,

protože je pro nás velice ilustrativní, ačkoliv sama se netěší vysoké úctě ve veřejném mínění. Každá produkce vyžaduje zde velice přesné pohyby, jichž lze nabýt pouze tvrdým a trvalým cvikem. Přitom jde ve většině případů o nepřetržité riskování vlastním životem, při němž každý nezdařený pohyb hrozí mít fatální důsledky. A toto trvalé riziko je podstupováno pro nicotný potlesk senzacechtivého publika, ovšem vedle odměny, o níž je velice pochybné, vyvažuje-li podstoupená rizika, a pak ještě jen pro pocit vnitřního zadostiučinění za dobře vykonanou práci.

Neexistuje příliš mnoho funkcí vyžadujících takto tvrdou ukázněnost, žádanou podmínkami přiměřené jejich objektivace a tyto podmínky m u s í b ý t dodrženy, má-li být dosaženo zamýšleného účinku. Zevšeobecníme-li tento poznatek, budeme moci říci, že každé funkci přísluší poměrná autonomie, svézákonnost, jež musí být respektována jako podmínka jejího přiměřeného naplnění. O těchto podmínkách víme, že musí být dříve odkryty; aby však přivodily přiměřené účinky, musí odpovídat objektivním pravidelnostem, podmiňujícím daný výkon, přičemž stupeň přiměřenosti docílených účinků je spolukritériem přiměřenosti zvolených prostředků.

Takto se jeví sociální funkce, jsou-li pozorovány zvenčí. Ale každá funkce předpokládá určitá hlediska jsou každou funkcí ukládány příslušným individuím její autonomní podmínky, jichž musí tato individua dbát, má-li být zaručena přiměřená objektivace té které funkce. Z jejich strany nazíráno bude se tato svézákonnost /jednotlivých funkcí/ jevit jako s v é p o v i n n o s t: jakmile jsou jednou začleněna do výkonu nějaké funkce, musí se tato individua podřídit jejím nárokům, tedy omezit svou „svobodu". Ovšem tato jejich svépovinnost je vázána na další podmínky, totiž na jejich schopnost těmto nárokům učinit za....

V materiálu chybí další strana – omlouváme se

nepřímého, neosobního začlenění a – naopak subjektivního, přímého, osobního, přičemž oba tyto způsoby připouštějí celou škálu odstupnění. V prvém případě stává se individuum pouhou součástí užitých objektivačních prostředků bez jakékoliv vlastní hodnoty, v druhém je respektováno jako subjekt dané akce, jehož zájmy jsou – v různém odstupnění – respektovány. Na prvý pohled zdají se tomuto způsobu rozlišování, jímž je lidským individuím přisuzována větší hodnota než ostatním věcem, odporovat různé historicky dané skutečnosti, z nichž instituce „otroctví" je nejzávažnější; jeho oprávněnost však je potvrzována přímo nepřehlednou řadou zkušeností, jednoznačně prokazujících, že stupeň

osobního zařazení do výkonu určité funkce je – za jinak stejných podmínek – přímo úměrný stupni přiměřenosti docílených účinků, což nám umožňuje, tuto nejběžnější zkušenost povýšit na jedno z nejdůležitějších pravidel, jež mohou být stanovena v sociologii.

Vrátíme-li se opět k nárokům, spojených s přiměřeným výkonem jednotlivých funkcí, bude platit všeobecné pravidlo, že jim všem přísluší poměrná svézákonnost, jež musí být respektována, nemá-li dojít k funkcionální újmě, která – protože jde o s o c i á l n í funkci – je spojena s nebezpečím, že dojde zároveň s ní k větší nebo menší sociální újmě.

Proti tomu se uplatňuje v sociální skutečnosti řada okolností, omezujících platnost tohoto pravidla, a to potud, pokud vyzdvihují poměrnost oné svézákonitosti. Nejprve je třeba v tomto ohledu vyzdvihnout okolnost, vyplývající z všeobecně platné tendence po maximalizaci reaktivního potenciálu jednotlivých struktur a jejich komponent. V případě sociálních funkcí uplatňuje se tato tendence potud, že jednotlivé funkce se snaží vystupňovat svou poměrnou svézákonnost v nepoměrnou, „absolutní", nebo jinak řečeno, že směřují ke své „autizaci", kterou lze chápat nejspíše jako funkcionální „l'art – pour – l'artism": objektivace dané funkce jsou zaměřeny na sebe samy, stávají se samoúčelem. V nejčistší formě projevuje se tato tendence v případech „hry", která je hrou proto, že je hrou pro ni samu. Sem spadají nejrůznější dalektativní, zábavnostní funkce, které plní nepodceňovatelnou sociální roli, jako relaxační, uvolňující prostředky, zejména pokud slouží k neutralizaci nejrůznějších konfliktových situací ve společenském životě. Ačkoliv čistě teoreticky nazíráno, mohou všechny funkce /z nichž každá je nějak specificky zaměřena/ být autizovány/ počínaje čistě biologickou funkcí vyživovací, která může vyústit v „labužnictví"/, podléhají této tendenci zejména takové funkce, které vedou v zápětí mocenské sebeuplatnění, ať individuální či skupinové, tedy funkce ekonomické a politické. Klasickým příkladem autizace ekonomické funkce jest „kapitalismus" /v jeho liberalistickém monopolistickém období/, který byl zaměřen na maximalizaci ekonomických zřetelů se všemi příliš dobře známými sociálními a politickými toho důsledky. Tento příklad, který nám dovoluje kapitalistický hospodářský a společenský řád označit jako vývojovou deviaci, zcestnost, ukazuje zároveň se vší zřetelností, že nároky jednotlivých funkcí podléhají svému omezení sociálními zřeteli a to ve všech případech, v nichž by docházelo k poruše snesitelně vyváženého společenského stavu.

Až doposud jsme se soustředili převážně na rozbor sociálních funkcí. Nechápali jsme je jako nějaké abstraktní, samostatné entity, nýbrž jako neobyčejně účinný prostředek, abychom se mohli orientovat v nepřehledné spleti sociální skutečnosti a abychom si z nich utvořili nástroj pro výklad této skutečnosti. Přitom jsme ovšem neztráceli z očí, že

společenské dění samo je neseno zespolečenštěnými individui, takže jsme trvale museli přihlížet i k nim. Zároveň jsme však neztráceli z očí, že jejich chování je řízeno jakoby kostrou nejrůznějších regulativů, institucí a organizací. Nazíráno zevnitř znamená to, že máme vždy co činit s neobyčejně spletitou souhrou individuálních, funkčních a společenských nároků, takže schematicky promítnuto, obdržíme na jedné straně individua, na druhé společnost jako celek, přičemž se pokoušíme oba tyto póly překlenout sítí sociálních funkcí.

Doposud jsme se zabývali právě těmito funkcemi, abychom získali bezpečný výchozí bod pro další rozbory. Spočívaly v tom, že jsme se pokusili vytýkat podmínky dostatečně přiměřeného průběhu těchto funkcí i dostatečného stupně dosahovaných účinků. V této souvislosti jsme přihlíželi i k podmínkám, jimž musí učinit zadost individua, začleněná do výkonu oněch funkcí. Nedotkli jsme se však přitom nároků, které mohou vznášet tato individua sama.

Abychom mohli řešit tuto otázku, musíme si především uvědomit, že všechny takovéto nároky jsou vznášeny z e s p o l e č e n š t ě n ý m i individui a že jsou vznášeny na společnost, ať již je v jednotlivých případech představována různými svými vrstvami, nebo „orgány", tj. institucemi. Tomu je třeba rozumět tak, že individuum uplatňuje své nároky na základě funkce, kterou vykonává, resp. místa, které ve společnosti zaujímá, tedy na základě své sociální „role" a svého sociálního „statu", resp. sociálního „pořadí". Přitom platí, že individuum může zastávat více rolí, jejichž sociální závažnost zaručuje jeho společenský status, obyčejně tak, že jeho povolání bývá považováno za nejdůležitější z jeho rolí, i pokud jde o jeho status. To ovšem nevylučuje, že jeho status by nemohl být zvýšen vedlejší, nejčastěji „veřejnou" rolí, kterou zastává. Protože individuum plní s o c i á l n í role, je individuí, která vykonávají jednu a tutéž funkci větší nebo menší počet, jejichž úhrn vytváří specifickou sociální „vrstvu", „stratum", vyznačenou stejným statusem. Protože v dostatečně diferencovaných společnostech většina funkcí je víceméně institucionalizována a organizována, vznikají v tomto rámci další vrstvení rolí, a tím i statusů, a to i v rámci jedné a téže vrstvy. Výsledkem jest bohatá stratifikace úměrná stupni rozrůzněnosti dané společnosti /i její početní rozloze/.

Individuální nároky, jimiž se zabýváme, vznikají tedy teprve v rámci příslušné společenské vrstvy a jsou uplatňovány, když tato vrstva se konstituovala jako skupina, která je si vědoma svých společných zájmů. Takto vznikající sebevědomí sociálních skupin, by bylo označitelní jako „stavovské" uvědomění, protože původně neorganizovaná vrstva teprve nyní se stala sebe sama vědomým „stavem". Jako nejnaléhavější nároky takovýchto skupin projevují se nároky, zajistiti si snesitelný a právě zaručený společenský status, dále nároky

skupiny, aby sama řídila a rozhodovala o svých záležitostech, k čemuž přistupují nároky spolurozhodovat o záležitostech „veřejných", tj. o záležitostech, které se vztahují na celou společnost.

Takto zaměřená funkce je nazývána funkcí „politickou". Je definovatelná zaměřením na koordinaci, na sečlenění všech sociálních funkcí, pokud jsou některou společností považovány za dostatečně závažné, aby byly společensky regulovány. Svým určením je tedy politická funkce funkcí integrující, aniž by tím již byly stanoveny podmínky, za nichž by došlo k dostatečně přiměřenému naplnění tohoto jejího určení, vyjímaje snad rámcovou podmínku, že má být zaměřena na společenský celek, tedy konkretizovat to, co lze označit jako „společenský zřetel" a realizována způsobem, který by vytvářel předpoklady pro dostatečně vyvážený stav tohoto celku.

Protože jejím určením je svazovat všechny sociálně závažné funkce jednotícími vazbami, je prvým slovem každé, dobré či špatné politiky „vazba" a nikoliv „svoboda", jak k tomu svádí stále běžné chápání „demokracie", jako režimu „politických svobod". Těmi totiž třeba rozumět různého druhu nároky nejrůznějších společenských skupin, ať už jde o „právo" těchto skupin, vznášet je a domáhat se jejich odstranění.

Ke konkretizaci politické funkce dochází formou regulativů, jejichž úhrn vytváří „politický systém" dané společnosti. Nazveme je proto systémovými regulativy. Jejich účinnost však předpokládá, jako nezbytnou podmínku atribut „moci": aby totiž mohla politická funkce vůbec plnit své pořádající poslání, musí být vybavena prostředky, které by zaručovaly dodržování jí ukládaných vazeb. Tyto prostředky, které nesou znaky nátlaku a jsou spojené s různého druhu sankcemi, vytvářejí to, co jsme nazvali politickou mocí. Jejími vlastními nositeli jsou málo početné skupiny, jímž přísluší právo výkonu politické funkce, tedy výkonem uzurpovat politickou moc. Tyto nároky jsou vznášeny a prosazovány malými skupinami /které nalézají ve společenských vrstvách, jejichž jsou mluvčími, svou mocenskou oporu./ Z nich skupina vládnoucí se pravidlem vyhlašuje ze „legitimního" představitele celé společnosti, povyšuje tedy své „třídní" zřetele na „společenské". V tomto smyslu platí objev Marxům, že politické dění v dostatečně diferencovaných společnostech je historií třídních bojů. Částečnou modifikaci tohoto stavu, přivodil až nedávno sotva dvoustoletý vývoj, odehravší se v kulturně nejvyspělejších zemích západoevropského kulturního okruhu a vyznačeny „demokratizací" a „socializací" politické funkce i celého společenského zřízení. Pod slovem „demokratizace" třeba rozumět přitom rozšíření politických práv na všechny vrstvy společnosti /kdy pod těmito „právy" třeba rozumět přiznání určité ingerence při ustavování politické funkce, především ingerence volební /a pod slovem „socializace"

částečné respektování nejrůznějších nároků nejširších společenských vrstev, včetně jejich nároků existenčních.

Protože politická funkce se dotýká všech členů společnosti, zdálo by se oprávněné, přiznat politická práva jim všem. Zkušenost však učiní, že musí být splněny určité podmínky, aby tento požadavek vedl k pozitivním výsledkům. I politická funkce má svou – poměrnou – svézákonnost, která opět musí být „svépovinně" respektována. Předpokladem a zároveň výrazem této svépovinnosti je „občanská kázeň, vědomí spoluodpovědnosti za tu společnost, jejímž je kdo členem. To však předpokládá – s druhé strany – již realizovanou demokratizaci společenských řádů, tedy dostatečnou demokratickou tradici, spoluvyznačenou politickou uvědomělostí všech společenských vrstev. Systémové regulativy mají sice syntetizovat, resp. vyvažovat všechny různě se křížící nároky všech společenských vrstev, fakticky však bývají tyto regulativy podmíněny „třídně", vydávajíce tyto třídní zřetele za „společenské". Odtud vznikají nejrůznější napětí, vyznačující běh politického dění, která dosahují různé intenzity, až po revoluční výbuchy, nepřihlíželeje k ostatním jevům společenského neklidu. Platí totiž základní pravidlo, že přiměřený výkon politické funkce je vázán na dostatečně široký souhlas společnosti, s ukládanými systémovými regulativy, kdy jejich obsahová náplň může se stát důležitější než užité vládní formy. Jinými slovy, úspěšně lze vládnout jen z důvěry společnosti, přičemž ukazatelem vyváženosti daných napětí je stupeň stability systému a nejbezpečnější její zárukou dostatečné zabezpečení existenčních potřeb celé společnosti.

I když jsme se pokusili říci alespoň to nejnutnější o politické funkci, vidíme se na konci těchto výkladů postaveni před ústřední, stále ještě nevyřešenou otázku, totiž, je-li možno stanoviti kritéria nejen pokud jde o stupeň přiměřenosti objektivací jednotlivých funkcí, nýbrž o přiměřenost všech nároků vznášených ve společnosti, s nároky politické funkce v čele.

Tomuto problému se sociologie až doposud vyhýbala, ačli jej neodsunula stranou. Většinou se spokojovala s tím, že definovala jednotlivé funkce jako takové účinky, které přispívají k adaptaci nebo posílení daného systému /a za dysfunkce považovala takové, které působily opačně/, což umožňovalo sice zkoumání přiměřenosti účinků jednotlivých funkcí vzhledem k danému systému, nikoliv však zkoumání přiměřenosti systému samého. Kdybychom chtěli použít takovéhoto způsobu nazírání, musela by se instituce gestapa /i nejrůznějších jejích odrůd/ jevit jako „eufunkční", protože přispívala k udržování systému, nehledě ovšem ke všem ostatním jejím sociálním účinkům.

Přistupuji-li k řešení tohoto ústředního problému, jsem si vědom, že to, co mohu nabídnout, představuje jen prvé přiblížení k takovémuto řešení, o němž nepochybuji, že bude vystřídáno řešeními přiměřenějšími.

Jako prvé kritérion navrhuji kritérion srovnávaných funkcí. Spočívá v tom, že různé účinky jedné a téže funkce jsou srovnávány v různých systémech, popřípadě i v jednom systému, kde se takovéto rozdíly vyskytují. Podaří-li se vystopovat podmínky, které přivodí v rozdílných systémech rozdílné stupně přiměřenosti, bude tím zároveň vrženo světlo na přiměřenost systémových regulativů, ovšem za předpokladu, že takováto zkoumání by se vztahovala na všechny závažné funkce zkoumaných systémů.

Abychom obdrželi přesný přehled o strukturovanosti jednotlivých společností, zavedeme – za druhé – kritérion sociální mobility. Vyjdeme přitom od jednotlivých individuí a budeme se ptát, kolik a jakých „stupňů vodnosti" je jim přiznáváno v jednotlivých společnostech, přičemž možnost sociálního vzestupu bude naším vedoucím hlediskem. Při podobných zkoumáních vychází se s oblibou od hladiny příjmů. Je to nesporně velice citlivý indikátor, protože udává životní úroveň jednotlivých společností a nad to i závažnost, jíž se těší jednotlivé funkce jaký status jim přísluší, to vše měřeno výší příjmů. Nicméně je to pouze částečný ukazatel, který třeba doplnit výčtem „práv" a „povinností", jež přísluší jednotlivým individuím na podkladě jejich funkce a jejich příslušnosti k různým sociálním vrstvám. Bohatá poučení tohoto druhu, pokud jsou ovšem dochována, poskytují právní a ceremoniální kodexy, k nimž umělecká znázornění nejrůznějšího druhu skýtají názorné ilustrace. Tyto údaje, které lze rozmnožit o celou řadu dalších, spočívají-li na pokud možno přesných pramenech, podávají neobyčejně názornou stratifikaci minulých i přítomných společností a umožňují nám zároveň vypracovat kritéria jejich vývojového stupně, o němž by pak platilo, že nebyl více nebo méně libovolně odhadnut, nýbrž „odečten" z bohatého tablo objektivních sociálních skutečností.

K těmto dvěma kritériím přičiníme ještě třetí, kritérion sociální stability. Každý sociální systém představuje totiž výslednici nejrůznějších napětí, vznikajících z nejrůznějších nároků, vznášených jednotlivými sociálními skupinami, výslednici, jejíž stabilita, popř. labilita je neobyčejně citlivým, spolehlivým ukazatelem vyváženosti, resp. nevyváženosti daného systému. V tomto ohledu je zkoumání sociálních poruch co do podmínek, které je navodily, svrchovaně poučné. Nikde totiž nenabízejí se nám v tak bohaté míře skutečnosti, sloužící k srovnávání stupně přiměřenosti užitých prostředků, jako v případě takovýchto „abnormálních", tj. nepřiměřených stavů. Zde vystupuje totiž s neobyčejnou zřetelností souhra i vzájemná závislost zavedených systémových regulativů, spolu s fungováním

příslušných institucí, takže z takovýchto „negativů" lze zpětně „odečíst" podmínky vyváženého sociálního stavu.

Pokusíme-li se nyní přehlédnout své dosavadní výklady, budeme muset konstatovat, že se soustřeďovaly přednostně na rozbor sociálních funkcí, a to v širokém rozpětí nároků, vznášených jednak těmito funkcemi, jednak zespolečenštěnými individui a posléze společností jako celkem. Zvláštní pozornost jsme věnovali přitom funkci politické pro integrativní roli, kterou plní v jednotlivých společnostech, natolik, že tyto společnosti se nabízely našemu rozboru právě vzhledem k jejich politickému systému, z kterého jsme nuceni vycházet, staneme-li před úkol, podrobit rozboru jednotlivé společnosti, které se nám takto jeví, jako „sociální systémy" dalekosáhle modifikované jejich systémovými regulativy. Na druhé straně bylo by však velkým omylem chtít jednotlivé společnosti redukovat na takovéto „systémové" schéma. Ujistili jsme se přece hned na počátku, svých výkladů, že jednotlivé společnosti se nabízejí našemu pohledu jako „kulturní systémy", které představují úhrn všech vymožeností jednotlivých společností. Mohli bychom v tomto ohledu mluvit o „kulturní bazi" jednotlivých společností, implikující celou jejich dosavadní „tradici" i trvalý její rozvoj. Kdybychom chtěli tyto kulturní vymoženosti jednotlivých společností učinit předmětem výzkumu, jeho výsledkem by bylo to, co nejlépe označíme jako „sociologii kultury". Jakkoliv významná jsou takováto zkoumání, přesahují nicméně oblast toho, oč usilujeme, pokoušíme-li se zjednat předpoklady k vybudování systému o b e c n é sociologie. Na druhé straně ani tento systém nemůže se obejít bez přihlédnutí k těm stránkám společenského dění, které jsou spolupodmiňovány kulturním profilem dané společnosti.

Máme-li se pokusit – alespoň v náznacích – o řešení i tohoto úkolu, nejschůdnější cestou bude, vyjdeme-li opět od regulativů, jimiž jsou vyznačeny jednotlivé společnosti.

Zjistili jsme hned na počátku svých úvah, že všechny reakce s nimiž se setkáváme v sociální společnosti, spočívají primárně na intencionálních, tj. vědomě, resp. záměrně, specificky zaměřených aktech, že tedy implikují v nějaké míře „ideativní" aspekt. Jím rozumíme všechny symbolické transkripce, jimiž dochází k vyjádření a sdělení intendovaných aktů /že tyto transkripce, prováděné pravidlem tím, co nazýváme „jazykem", mají svůj řád, budiž jen poznamenáno/. Nazveme-li tyto transkripce „ideativy", rozlišíme mezi nimi jednu skupinu, vyznačenou jejím zaměřením na řešení „existenční rovnice" člověka. Kdykoliv a kdekoliv se totiž setkáme s člověkem jako zespolečenštěným tvorem, vždy nejdeme alespoň pozůstatky toho, jak kdy řešil svůj poměr k světu. Prvotně se mu rozpadal tento svět ve dva sektory, „sakrální" a „profánní", proplétající se mnohdy v nerozlučitelné směsi, a vůči oběma z nich hleděl nějak vyřešit svůj poměr. Počínaje prvým, „magickým", řešením této rovnice

přes „religijní“ /náboženská/, až po víceméně „sekularizovaná“ /zesvětštěná – či zlaičtěná/, promítaly se bájivé aspekty s explikativními, výkladovými, prvou dobu v nedílné jednotě s rituálními, aby vyústʼovaly v systémy regulativů, jimiž měl být normovým jeho poměr ke všem, v jeho očích závažným složkám skutečnosti, s nimiž přicházel ve styk.

Všechny tyto regulativy /včetně příslušných rituálů/ byly vztahovány k jeho existenční, tedy zájmové sféře, takže plnily funkci oněch center přířadnosti, o nichž jsme mluvili při pokusu o řešení problémů hodnot. Proto o nich všech platí, že byly emotivně napojeny, u regulativů sakrálních dokonce ve zvýšené míře. Protože tyto ideativní regulativy prvotně normovaly vlastně všechny interindividuální vztahy, přísluší těmto sakrálním regulativům krajní stupeň závažnosti i závaznosti v sociálním dění. Jsou přímo nabity emotivností, takže se od nich odráží jakýkoliv racionální důvod a protože jim přísluší krajní stupeň závaznosti, jsou stejně přístupné jakékoliv změně, čímž se vykládá stacionární stav archaických společností /včetně tzv. „primitivních“, pokud nepřišly do styku s vyspělejšími kulturami/. V poněkud oslabené míře platí totéž o regulativech religijních /o náboženských dogmatech/, s dodatkem ovšem, že v jednotlivých náboženských denominacích /církvích/ se v různé míře uplatňuje stupeň kulturní úrovně příslušných společností.

Vzhledem k sociálním systémům jednotlivých společností vyplývá odtud, že i v nich se uplatňuje silný vliv religijních regulativů na regulativy systémové. Po této stránce lze říci, že sociální pohyb je přímo úměrný stupni sekularizace vědění i mezispolečenských vztahů v jednotlivých společnostech. Ale odtud vyplývá dále, že jakékoliv jiné regulativy jsou-li jen dostatečně emotivně podloženy, mohou hráti významnou roli v sociálním dění. Mluvívá se v této souvislosti o tzv.m“ideologiích“, které lze definovat opět jako zájmově centrované ideativní konstrukce, bez ohledu na to, zda jsou fundovány sakrálně či profánně. Tak jako u religijních systémů, ani u takovýchto ideologií není rozhodující jejich předmětná zdůvodněnost /vědeckost/, nýbrž jejich „emotivní náboj“, úměrně s jejich sociální odezvou. Zejména období sociálního neklidu jsou živnou půdou takovýchto hnutí, která mohou vzít na sebe podobu masové nákazy, vůči níž je jakýkoliv věcný důvod bezmocný.

Věnovali jsme prozatím pozornost především regulativům sakrálním pro nejvyšší stupeň jejich účinnosti. Při bližším rozboru ovšem se ukáže, že takovéto sakrální regulativy plní úlohu regulativů, jež označujeme jako „morální“ regulativy tak jako některé z nich buď přecházejí v regulativy legální, nebo je alespoň více méně ovlivňují. V tomto ohledu ovšem se ukáže, že třídní zřetele privilegovaných vrstev docházejí velmi účinného uplatnění v regulativech domněle sakrálních, ačli se vůbec utíkají k této opoře.

Pokud jde o morální regulativy, ukazuje zkušenost, že jsou dalekosáhle závislé na kulturní úrovni dané společnosti i na její dosavadní tradici, která může stejně tak sankcionovat nově zaváděné systémové regulativy, jako jim klást odpor. Zde platí pouze jediné obecné pravidlo, že totiž je natrvalo nemyslitelný společenský stav, v němž by zaváděné systémové regulativy byly v příkrém rozporu s tradičně vžitými regulativy morálními.
Stejně tak obecně platí pravidlo, že dostatečně předmětně zdůvodněné regulativy, ať už jakéhokoliv druhu, byla-li zjednána reálná možnost jejich uplatnění, dovádějí k daleko přiměřenějším účinkům, než regulativy takto nezdůvodněné, a to opět úměrně s tím, nakolik je kulturně vyspělá daná společnost.

I když tedy nelze přeceňovat vliv teoretického poznání na řešení různých společenských problémů, platí nicméně, že tento vliv poroste úměrně s tím, nakolik se sociální teorie ukáže být dostatečně vhodným nástrojem k řízení společenské praxe.

Když nyní přehlédneme poměr mezi kulturním systémem jednotlivých společností k jednotlivým jejím subsystémům v čele s tím, co jsme označili jako jejich politický systém, ukáže se, že jednotlivé tyto složky jeví tendenci vzájemně se připodobňovat tomu, co bychom mohli označit jako „strukturní" vzorec té oné společnosti. Jinými slovy, teprve na závěr našich výkladů se nám objeví společnost jako specifická struktura, vyznačená tím, co bývá označováno jako „strukturní konsenzus".

Abychom předešli možným omylů, musíme si ovšem býti vědomi toho, že každá společenská struktura je strukturou v procesu. To znamená, že se v ní uplatňují jak tendence přežívající, ev. dávno přežilé, tak tendence, nově vznikající, že takto podmíněná její rozrůzněnost je spolupodmiňována sledem generací a posléze, že jednotlivé subsystémy, resp. substruktury, rozlišitelné v dostatečně diferencovaných společnostech, vykazují shodně s tím, co bylo uvedeno, specifické rozdíly.

Ale stejně tak si musíme být vědomi toho, že každá takováto konkrétní společnost je obklopena specifickou atmosférou, kterou vdechují všichni, kdo v ní žijí. Ačkoliv jí lze považovat pouze za rezultantu právě daných společenských poměrů, ovlivňuje celý rytmus odehrávajících se v ní procesů, zintenzivňuje a stimuluje je nebo brzdí a tlumí. Koloruje chování svých členů i jejich vzhled. Nejsugestivněji bývá tato atmosféra vyjadřována v uměleckých dílech /a nejplastičtěji v obíhajících anekdotách/. Zde má sociolog hledat nejcennější informace, zda pramen skutečně „empirického" výzkumu, i když všechno toho bohatství se skoro vymyká statistickému zpracování.

Předchozími výklady chtěl jsem se pokusit zjednat metodický přístup k vědeckému zkoumání skutečnosti, která je ve všech konkrétních případech rovněž specificky

konkretizována. Svůj úkol jsem spatřoval v tom, vytknout základní pravidla, platná ve společenském dění. Jakkoliv jsou tato pravidla ve všeobecných formulacích pouze rámcová, jsou, doufám, dostatečná, aby jejich kombinací v jednotlivých konkrétních případech bylo možno formulovat pracovní hypotézy pro zkoumání jednotlivých dílčích úkolů.

Na závěr budu tedy moci shrnout, že prvým úkolem sociologie jest zjišťovat podmínky, za nichž dochází k dostatečně přiměřeným objektivacím jednotlivých sociálních funkcí. Tento úkol je však řešitelný v rozmezí, ukládaném těmto funkcím dialektickým napětím mezi společností jako celkem a mezi jednotlivými individui. Shodně s tím můžeme nyní upřesnit předmět sociologie i její metodu. Oblastí sociologických zkoumání je společnost jako celek nazíraná prizmatem sociálních funkcí, které jsou zkoumány jak vzhledem k jednotlivým zespolečenštěným individuím, a to pod zorným úhlem krajně dosažitelného stupně přiměřenosti takto společensky a individuálně vymezených i omezených sociálních funkcí /včetně příslušných institucí a organizací/.